Тетяна Мурга*Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*

Свобода й вольність: вплив ідеології польського повстання 1830 року на російську філософію і літературу

Актуальність теми зумовлена розглядом історії поняття свободи в російському, польському та українському тезаурусах наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя. Оскільки поняття «свободи» відіграє важливе значення у формуванні національних ідентичностей цих слов'янських народів.

Метою статті було розглянути причини метаморфоз, які відбулися в слововживанні та змінах в конотаціях концепту «свобода». Визначено, що розвиток філософських уявлень про свободу в Росії на початку XIX століття відбувається під впливом двох суперечних тенденцій: нігілістично-детерміністського і релігійно-лібертаріанського. Досліджено, що в радянській офіційній філософії та ідеології концепт «свобода» набуває ритуально-офіційного та раціонально-детерміністського значення («свобода як пізнана необхідність»). Всупереч цьому замість «вольності» з'являється концепт «волі», який набував позитивних конотацій. В той же час, ототожнення «свободи» зі «свавіллям» в останні роки є джерелом російського антиліберального дискурсу.

Концепт «свобода» в російській літературі, офіційних документах та філософських міркуваннях первісно мав два словесних відображення: «вольность» і «свобода». Причому перше з них фактично домінувало до початку XIX сторіччя. Його сенси були пов'язані зі впливами польських політичних принципів та українською православною традицією, яка розповсюджувалася випускниками Києво-Могилянського колегіуму (академії). В той же час, воно поступово витіснялося іншим словом «свобода», особливо під впливом реакції на події та лозунги французької революції.

Ключові слова: свобода, вольність, ідеологія, повстання, мова, концепт, слово, ідентичність

Tetiana Murha*Bogomolets National Medical University*

Freedom and liberty: the influence of the ideology of the polish uprising of 1830 on Russian philosophy and literature

The relevance of the topic is due to the history of the concept of freedom in the Russian, Polish and Ukrainian thesauri in the late eighteenth and early nineteenth centuries. Because the concept of "freedom" is important in shaping the national identities of these Slavic peoples.

The aim of the article was to consider the causes of metamorphoses that occurred in the use of words and changes in the connotations of the concept of "freedom". It is determined that the development of philosophical ideas about freedom in Russia in the early nineteenth century is influenced by two contradictory tendencies: nihilistic-deterministic and religious-libertarian. It is studied that in the Soviet official philosophy and ideology the concept of "freedom" acquires ritual-official and rational-determinist meaning ("freedom as a known necessity"). In contrast, "freedom" is replaced by the concept of "liberty", which has acquired positive connotations. At the same time, the identification of "freedom" with "arbitrariness" in recent years has been a source of Russian anti-liberal discourse.

Conclusions. The concept of "freedom" in literature, official documents and philosophical considerations originally had two verbal reflections "liberty" and "freedom". And the first of them actually dominated until the early nineteenth century. Its meanings were related to the influence of Polish political principles and the Ukrainian Orthodox tradition, which was spread by graduates of the Kyiv-Mohyla Collegium (Academy). At the same time, it was gradually supplanted by another word, "liberty," especially under the influence of the reaction to the events and slogans of the French Revolution.

Keywords: freedom, liberty, ideology, uprising, language, concept, word, identity

Вступ

Філософія завжди потрібна в суспільствах, які змінюються, щоб творити в них новий словник для переопису нових реалій. Старі, навіть «вічні» концепти набувають нових, іноді

незвичних конотацій. В певних суспільствах іноді відбуваються історичні події, які викреслюють старі концепти, підносячи до вершин популярності інші. Словарне відображення цих понять також докорінно змінюється. Розгляд історії поняття свободи

в російському, польському та українському тезаурусах наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя відіграє важливе значення у розумінні та формуванні національних ідентичностей цих слов'янських народів. Вирішальною історичною подією в цьому сенсі є Польське повстання 1830–1831 років, яке остаточно розділило не тільки світоглядно-ідейні засади цих ідентичностей, але й історичні долі народів. В нашій статті ми звертаємося до історичних метаморфоз концепту «свобода» насамперед в російському літературному і філософському дискурсах XVIII – початку XIX століття. Цей концепт тоді мав два словесних вираження: власне «свобода» і «вольність (вольность)». Протягом XVIII століття відбувалася своєрідна «конкурентна боротьба» між цими термінами, причому в ній домінувало саме останнє. Проте з середини XIX століття слово «вольность» практично зникає з російського політико-юридичного та літературно-філософського лексикону і набуває лише іронічно-негативного значення як якась фамільярність або фривольність. У своїй статті ми спробуємо розібратися в причинах метаморфоз, які відбулися в слововживанні і відповідних змін у конотаціях концепту «свобода». Згідно з нашою гіпотезою причиною витіснення терміну «вольність» на маргінес російської словесності було використання цього слова в гаслі польських повстанців 1830–1831 років («За нашу і вашу вільність») та відповідної реакції імперської влади і російської громадськості на нього.

Аналіз публікацій дозволяє стверджувати, що проблемі метаморфоз концепту «свобода-вольность» в російському філософському, літературному та правовому дискурсах присвячена низка сучасних наукових досліджень. Серед них фундаментальна праця польсько-австралійської вченої Анни Вержбицької (Wierzbicka, 2006), збірка статей в польському «Аксіологічному Лексіконі» під редакцією Єжи Бартмиńskiego (Leksykon, 2019), статті російських дослідників А. Сэндоу [А.М. Пескова] (Сэндоу [Песков], 2008), А. Б. Каменського (Каменский, 2011), дисертація Лисицина (Лисицын, 1995). В деяких із них висловлюється думка про те, що зміна лексеми «вольность» на лексему «свобода» пов'язана з певними історичними

подіями, зокрема французькою революцією, але про вплив Польського повстання 1830 року мова майже не йде в більшості публікацій (лише є певні натяки у Пескова та Каменського). Крім того нами був залучений широкий шар філософських, історичних та літературних джерел, пов'язаних з аналізом та використанням концепту «свобода». Зрозуміло, в своїй статті ми користувалися історичними та архівними матеріалами, що стосувалися безпосередньо Листопадового повстання та історичних подій, що з ним пов'язані.

Виклад основного матеріалу

Концепт «свобода» є одним із провідних у більшості мовних картин світу європейських народів. Вагоме місце він займає в світоглядах слов'янських народів: польського, українського, російського. В той же час, ми стикаємося з докорінними конотаціями, що мають місце в цих досить пов'язаних історичною долею національних світобаченнях. Особливо це стосується російського тлумачення цього концепту. Ставлення до свободи росіян достатньо амбівалентне: з одного боку, свобода розглядається як важлива цінність, з другого – як джерело зловживань і гріхопадінь. Ця амбівалентність знайшла своє відображення і в протиставленні свободи та волі.

Дихотомія «воля (вільність) і свобода» є досить поширеною в російській гуманітаристиці XX століття. Микола Бердяєв і Георгій Федотов, Микола Лоський і Борис Вишеславцев намагалися розкрити особливості російської свободи і російської волі. Так, Федотов протиставляв російський концепт «волі» концепту «свободи», що має західне походження. «...Ніхто не може заперечувати російськості «волі»... Воля є перш за все можливість жити, або пожити, по своїй волі, не соромлячись ніякими соціальними узами, не тільки ланцюгами ... Свобода особиста немислима без поваги до чужої волі; воля – завжди для себе» (Федотов, 2005, с. 324). Склався своєрідний стереотип стосовно даних термінів: воля / вільність, як правило, трактується як щось споконвічно російське, а свобода – як поняття чужорідне, більшою мірою юридичне, пов'язане з правами людини і, відповідно, має західне походження.

Сучасний російський філолог

А. Г. Лісичин, якому належить дисертаційне дослідження «Аналіз концепту свобода-воля-вільність в російській мові», вважає, що популярність слова «воля» і скептицизм у ставленні до слова «свобода» в російській ментальності полягає в «обмеженості свободи законом і позазаконності волі» (Лисицын, 1995, с.).

Насправді ж саме слово «свобода» має східно (південно) слов'янське походження. Саме воно було використано перекладачами Біблії старослов'янською мовою для передачі грецької ἐλευθερία (Елефтерія). Наприклад, у Другому Посланні до коринтян виголошується: «Господь же Дух є: а ідѣже Дух Господній, ту свобода». (2 Кор 3:17). Етимологія його досить туманна: від «свобѣство» – свій, близький, «слобода» – поселення «своїх» до фракко-фрігійського божества Σαβάζιος (відповідав давньогрецького Діоніса).

Слово ж «воля» (і похідне «вільність») має скоріше латинське походження. Латиною – «volo, volui» – бажати, хотіти, звідки французьке «volonté» англійське «will» і мабуть польське «wolność». Слово «воля», крім синонімічності слову свобода, має також інші значення: бажання; влада; здатність або можливість здійснити свої бажання, демонструвати свою владу.

У більшості слов'янських мов (за винятком польської і української) греко-латинському концепту «ἐλευθερία-libertas» відповідають різні варіанти слова «свобода» (Свабода, слобода, svoboda, sloboda). Втім, і польська, і українська зберегли слова «swoboda» і «свобода», але перше вживається в іншому сенсі, друге ж розглядається як синонім слова «воля». Тим часом подібне двослівному концепту «libertas-freedom» існувало і в староруській мові XVII – початку XIX століття. Словами-конкурентами тут були «вольність» і «свобода», причому спочатку пріоритет віддавався першому.

Справа в тому, що російський філософсько-юридичний тезаурус формувався під сильним впливом західно-російської або староукраїнської мови, в якій, починаючи зі Станіслава Оріховського (1513–1566), що писав деякі свої твори «простою (тобто староукраїнською) мовою», переважала саме калька з польського слова «wolność» – вільність.

Зазначимо, що проблема свободи волі (і співвіднесення з нею Божественної благодаті та предестинації) стає однією з найважливіших проблем християнської теології XVI – XVII сторіч та такою, що сприяла остаточному розколу католицизму та протестантизму. Лідер Реформації Мартін Лютер, на противагу Еразму Роттердамському, проголошує постулат про «рабство волі», а людська душа розглядається як іграшка в руках доброї та злої духовних сил. Жан Кальвін висуває концепцію Божественної предестинації, яка проголошує абсолютний суверенітет Бога і відсутність свободи волі у людини після гріхопадіння. Католицька Контрреформація відповіла на цей виклик протестанської теології либертаріанізмом Луїса Моліни та компатибілізмом Франциско Суареса. Щоправда згодом в католицизмі з'являється рух янсенізму, який був наближеним в цій проблемі до протестантського предестинаціалізму, але він практично не мав своїх прибічників у Східній Європі.

Православне розуміння проблеми співвіднесення Божественної благодаті та свободи волі вироблялося також саме в цей час. Константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, що знаходився під впливом кальвіністських концепцій, та який вважається автором «Сповідання віри», виданого латиною в Женеві 1629 року. Подібнопротестантськимпостулатамвцьому православному катехізисі стверджувалося, що «все управляється промислом Божим та ...вільна воля є мертвою у невідроджених». Проте це «Сповідання віри» було засуджене на Єрусалимському соборі 1672 року на користь поміркованого вчення про необхідність синергії Божественної благодаті та вільної волі людини у спасінні душі.

Українське розуміння свободи як «вольності» народжується саме в добу Бароко, яку за провідною духовною фігурою Петром Могилою іноді називають могилянським Бароко. Російський мислитель XX сторіччя Г. Флоровський вважав вирішальним вплив Могили та його теології на розвиток «західно-руської» (тобто української) культури і ментальності (Флоровский, 1991, с. 49).

«Православне сповідання», написане під керівництвом Могили, носило на

собі відбиток православно-католицького екуменізму, в тому числі і в питанні свіввідношення Божественної благодаті та свободи волі. Ця пам'ятка епохи Бароко на довгі роки визначила духовні підвалини українського православ'я. Принципи свободи, толерантності та теологічного раціоналізму знайшли своє втілення і розвиток у працях і діяльності інших діячів Могилянського Ренесансу. Богослови-інтелектуали цього кола дотримувалися позицій компатибілізму у проблемі співвідношення людської свободи волі та Божественної благодаті в дусі творів Августина з їх поміркованою інтерпретацією. Так, у творі «Крест Христа Спасителя и каждого человека» Петро Могила стверджував: «Добровольных теды слуг и наслѣдовцов потребуе Пан, а не поневольных. Отколь яснее дается вѣдати, же не з предустановления Божого воля человека на доброе albo на злое скланяться мусит (яко калвинскіи дѣти учат), абовѣм, яко Августин мовит: “Предустановление Божіе многым ест причиною встанія, а жодному не ест причиною упаданія”» (Могила, с. 281).

З середини XVII століття український вплив на теологію та філософію в Російській державі стає домінуючим. Київський колегіум, який згодом перетворився в Києво-Могилянську академію, практично ціле століття зберігав свою монополію в сфері освіти і гуманітарного знання. Під впливом найбільш видатних умів цієї філософсько-богословської школи: Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, а також їх учнів і сподвижників в основному українського походження, слово «вольність», запозичене з польської юридично-філософської мови (ідеал Речі Посполитої – *Złota Wolność*), стало домінуючим у політичній риториці та поезії XVIII століття.

Однак, механічно перенесений на російський духовний ґрунт концепт «вольність» значно змінив своє смислове значення. Петро Перший («владний самодержець, який винищив останні ознаки дикої вільності своєї батьківщини» за Радищевим), негативно ставився до дворянської (шляхетської), як втім і будь-якої іншої свободи, якось проголосив: «Англинская вольность здесь неуместна, как к стене горох. Надлежит знать народ, как оным управлять» (Петр Великий, 2010, с.

298).

Російська ліберально-масонська опозиція широко використовувала термін «вольность» для ствердження своїх вільнолюбивих сподівань. Олександр Радищев в 1781 – 1783 роках пише оду «Вільність» як відгук на перемогу американської революції, в якій оспівує саме «вольність» як республіканський ідеал.

Нагадаємо, що у XVIII столітті в російській літературі і офіційних документах домінувало слово «вольность» для позначення концепту свободи. Російська імператриця Катерина II, яка наділила російське дворянство «вольністю» і намагалася наслідувати французьких просвітителів, писала: «Государственная вольность в гражданине есть спокойствие духа, происходящее от мнения, что всяк из них собственно наслаждается безопасностью; и чтобы люди имели сию вольность, надлежит быть закону такому, чтоб один гражданин не мог бояться другого, а боялись бы все одних законов» (Екатерина II, 2010, с. 394). Слово «вольность» широко використовувалося в державних документах (наприклад, у «Маніфесті про вольность дворянства» Петра III і «Жалуваної грамоті дворянству» Катерини II), публіцистиці та художній літературі (Н. Новиков, О. Радищев (ода «Вольность») і нарешті молодий О. Пушкін з однойменним твором). Втім, ця знаменита політична ода юного поета в різних рукописних копіях має два заголовки: «Вольность» і «Свобода».

Так, повідомляючи про революцію, що сталася в Парижі, та прийняття Національним установчими зборами «Декларацію прав людини і громадянина» у вересні 1789 року «Санкт-Петербургские ведомости» цитували цей документ таким чином (наводимо мовою оригіналу): «Всякое общество обязано иметь главным предметом бытия своего соблюдение естественных и забвению не подлежащих прав человека. Права сии суть: Вольность, Собственность, Безопасность и Противуборство угнетению... Вольность состоит в том, чтобы делать все то, что другому вреда не наносит» (Сэндоу, 2009).

Однак, після 1789 популярність терміна «вольность» в урядових і консервативних колах Російської імперії різко падає. Зрозуміло, що термін «вольность» був досить

популярним серед майбутніх декабристів, які в своїх проєктах перетворення імперії вказували на необхідність «вольності» всіх станів, а з огляду на зв'язок деяких декабристських організацій з таємними польськими товариствами, використання ними кальки з польського слова «wolność» є досить показовим.

Як відомо, внаслідок трьох розділів, поразки Наполеона (який відродив польську державність в обмеженому вигляді) Польща остаточно втратила свою незалежність, хоча й формально залишалася з 1815 по 1830 Польським Королівством під загальним скіпетром Російської імперії. Ідеологія повернення свободи формується в ложах «національного масонства», з якого виросло Towarzystwo Patriotyczne: його метою було відновлення незалежної Польщі в її колишніх межах «od morza do morza» та повернення шляхетських «вольностей».

В 1817 році центром польської опозиції стає Віленський університет, в якому формуються гуртки філолатів («любовознавців») і філаретів («добролюбів»). В першому з них з 1818 року активну участь брав майбутній поет-пророк нової Польщі Адам Міцкевич. Саме у Віленському університеті формується младопольська ліберальна ідеологія, яка базувалася на ідеях шляхетської вольності (wolność) та гміновладства (демократії). Головним провідником цих ідей був засновник польської романтичної історіографії професор Віленського університету Йоахім Лелевель. Його лекції з історії Польщі збирали сотні слухачів, його ідеї відродження польського національного духу набували все більшої популярності в молодіжному середовищі. Треба зазначити, що погляди Лелевеля щодо шляхетської вольності (wolność) певним чином суперечили ностальгії за Złota Wolność, яка переважала у нащадків польських магнатських династій наприкінці XVIII століття.

Розуміння «вольності» у дворянських революціонерів Росії («декабристів») та майбутніх польських повстанців також вельми відрізнялося. Як писав один із теоретиків польського романтизму, активний учасник Листопадового повстання та його літописець Маурицій Мохнацький, «росіяни вважали основним питанням питання про

владу, а поляки – незалежність, території і повернення «вольності старожитностей» (Мохнацький, 1956, с. 59).

29 листопада 1830 року у Варшаві вибухнуло повстання та було оголошено про вихід Польщі з-під влади Російської імперії. Приводом до виступу були чутки про те, що російський цар Микола I має намір відправити польське військо в католицьку Бельгію на придушення повстання за вихід з Об'єднаного королівства Нідерланди. Спочатку повстання мало форму звичайного військового заколоту на чолі з поручиком Варшавської школи підхорунжих Петром Висоцьким. Алена відміну від петербурзького виступу декабристів, військові отримали величезну підтримку від місцевих мешканців і викликали революційний ентузіазм серед поляків не тільки Царства Польського, але й майже на всій території колишньої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. Особливою підтримкою воно користувалося у представників дрібної шляхти та патріотично налаштованої польської інтелігенції. Втім, все польське суспільство: від міських низів Варшави до представників старовинних магнатських родів (наприклад, князь Адам Чорторийський), з першими, навіть неочікуваними, перемогами повстанців надихалося ідеями набуття wolność від ненависного російського царату. Слово «wolność» стає символом повстання, єдності народу і висловом польського національного духу.

Листопадове повстання супроводжувалося бурхливими психологічними емоціями його натхненників, організаторів та учасників. Більшість емоцій були пов'язані з намаганнями відновити свою становницьку гідність, яка пов'язувалася зі шляхетними вольностями, на які спокусився царський уряд. Багато шляхтичів «стрімголов кинулися» у вир Листопадового повстання в боротьбі за «вольності старожитні». В той же час, сучасний польський філософ Анджей Валицький зауважує, що ця «wolność» мала характер не особистісної свободи, а була колективістською, публічною свободою, що втілювалася у колективній суверенності шляхти. Зокрема, він пише: «Особлива риса шляхетської польської демократії liberum veto (що часто інтерпретується як гіперболізований прояв польського

індивідуалізму), насправді виявляла дух архаїчного колективізму шляхти, бо лише одностайно можна дійти згоди та прийняти рішення, тож у випадку розбіжності думок меншість мала визнавати свою помилку й прийняти позицію більшості» (Walicki, 1991, s. 74).

У вересні 1831 року повстання поляків, що тривало майже рік, було жорстоко придушене Миколою I. Однак польські події 1830–1831 років стали тим рубіконом, який остаточно розділив російський і польський народи; вони вплинули й на становлення новітньої української ідентичності (можна згадати те враження, яке отримав від них молодий Шевченко).

Хоча у листопадових повстанців залишалися надії на новий сплеск загальноросійського революційного руху навіть після придушення повстання декабристів. З цим пов'язана проведена в Варшаві панахида за страченими лідерами повстання на Сенатській площі 25 січня 1831 року, під час якої вперше прозвучало гасло повстання одночасно польською і російською мовами: «*Za naszą i waszą wolność*» («За нашу и вашу свободу») або в повному вигляді – «В ім'я Бога, за нашу і вашу свободу» (*W imię Boga za Naszą i Waszą Wolność*).

Автором девізу був один із лідерів повстання, вже згаданий віленський історик і депутат Сейму Царства Польського Й. Лелевель. Лелевель був ідейним натхненником Листопадового повстання, і деякі польські історики називають події кінця 1830–1831 років «Революцією Лелевеля». Втім, його роль в перебігу подій повстання не стала вирішальною. Його заслугою було насамперед ідеологічне забезпечення дій повстанців. Гасло «*Za naszą i waszą wolność*», яке, як стверджував Лелевель, він відшукав у архівах XV століття, хоча й було його особистим винаходом, пережило повстання й стало заклик до сусідніх народів підтримати польські змагання за свободу. Воно було також спробою реанімувати «декабристські» настрої в російському освіченому суспільстві, зокрема в офіцерському середовищі. Варшавські повстанці вважали, що вони спроможні «розбудити» всю Російську імперію від вікової рабської сплячки.

Саме це дратувало не тільки російські офіційні урядові кола, а й російських лібералів-імперців, які бачили в польському повстанні лише інтриги польської шляхти, яка прагне повернути землі колишньої Речі Посполитої і свої «свободи». Особливо яскраво це проявилось в позиції одного з творців нової російської ідентичності, «сонця російської поезії» А. С. Пушкіна, який перетворився зі «співача свободи» в апологета імперії і великодержавності. Його скандальний вірш «Наклепникам Росії», опублікований в брошурі «На взяття Варшави», в яку були включені також «Бородінська річниця» та патріотичний вірш Василя Жуковського «Стара пісня на новий лад», викликало неоднозначну реакцію в російському суспільстві. Досить велика частина, в тому числі і колишні декабристи, підтримала дії уряду з придушення повстання і захоплено прийняли проімперську поезію Пушкіна. Хоча в звіті за 1831 рік шеф жандармів імперії Бенкендорф був змушений визнати: «Дух заколоту, що поширився в Царстві Польському і в приєднаних від Польщі губерніях, мав взагалі шкідливий вплив і на стан умів всередині держави» (Федосов, 1957, с. 236).

Слово «свобода», що з'явилося на прапорах варшавських повстанців, із 1931 року перестає використовуватися в офіційних документах, в позитивному ключі його перестає вживати патріотично-великодержавна частина суспільства.

Як відомо, повстання 1830 року вітали Олександр Герцен і Микола Огарьов. Позитивно до нього поставився і майбутній ідеолог анархізму Михайло Бакунін. Вони бачили в придушенні повстання «перший чорний гріх Росії», закликаючи своїх співвітчизників: «З'єднається з поляками в загальній боротьбі «за нашу і їх свободу», і гріх Росії спокутується» (Герцен, 1957, с. 87). Але полонофілами, які поділяли з поляками ідеали «свободи» в 1830–1831 роках, були одиниці. Слово «свобода» виключалося імперською цензурою зі словообігу і замінювалося більш нейтральним «свобода».

Російська «свобода» і польська «*wolność*» розійшлися остаточно з появою в еміграції польського месіанізму. Духовний лідер «Великої еміграції» Адам Міцкевич під впливом містично налаштованого

Анджея Тов'янського створює концепцію особливої ролі Польщі в історичному процесі досягнення вищої свободи. В «Книзі польського народу і польського пілігримства» (1832), яка стала біблією польського націоналістичного романтизму, Міцкевич з пафосом проголошує: «I rzekła nakoniec Polska: ktokolwiek przyjdzie do mnie będzie wolny i równy, gdyż ja jestem Wolność (І мовила Польща наостанку: хто б не прийшов до мене, буде вольний і рівний, бо я – сама Вольність)» (Mickiewicz, 2014). Поет-пророк оголошує про «богообраність» польського народу. В поразці Листопадового повстання він вбачає особливу мученицьку роль «народу-Месії», який на власному прикладі святості, мучеництва і воскресіння повинен привести всі європейські народи до справжньої Свободи.

«Книга польського народу і польського пілігримства» стала зразком для подібних маніфестів, зокрема для «Книги буття українського народу», написаного одним із лідерів Кирило-Мефодієвського братства Миколою Костомаровим. Певним чином її можна вважати маніфестацією нової польської ідентичності, як і твори М. Костомарова та поезію Тараса Шевченка маніфестацією нової української ідентичності, яка формується починаючи з 40-х років XIX сторіччя під безпосереднім впливом Листопадового повстання й наступної за ним «весни народів» 1848 року.

Саме придушення польського повстання 1830 – 1831 років стало подією, яка визначила початок формування російської модерної ідентичності, що ототожнює себе з державою, імперією, яка іноді дарує свободи, а не спирається на «вольності» громадян. У 1833 році новопризначений міністр Сергій Уваров подає Миколі І службову записку «Про деякі загальні засади, які можуть служити керівництвом при управлінні Міністерством Народної Освіти», в якій вперше прозвучала формула «Православ'я, Самодержавство, Народність». Вона стане на довгі роки формулою російської ідентичності, лише видозмінюючи свої пріоритети. Місця для «вольності» в цій системі ідентифікаційних координат не залишається, а численні «свободи», що надає держава, надаються народу як чергова омана, що дає можливості для збагачення і посилення влади черговими правителями.

З середини XIX сторіччя слово «вольность» зникає і з російської літератури, і з російської філософії. Класики російської літератури Іван Тургенєв, Лев Толстой та Федір Достоевський використовують лише слово «свобода» у відповідних соціально-культурних дискурсах. Слово «вольность» зникає і з літературної критики, яка в той час багато в чому визначала суспільну думку і формувала основи «ліберально-демократичної» версії російської великодержавної ідентичності. Ключовою фігурою тут був харизматичний літературний критик Віссаріон Белінський, який по суті визначав відповідність тих чи інших митців духу російського «міросозерцання» («Пушкін як сонце російської поезії»). В його статтях з'являється зневажливо-в'їдливій тон щодо «вольності» всупереч громадянській свободі, яка пов'язана зі служінням централізованим, сильній державі. Белінський був шокуюче нещадним щодо Новгородської республіки, яка була чи не єдиним прикладом «російської вольності»: «От создания мира не было более бестолковой и карикатурной республики... Это была не республика, а «вольница», в ней не было свободы гражданской, а была дерзкая вольность холопей, как-то отделившихся от своих господ, — и порабощение Новгорода Иоанном Грозным было делом, которое оправдывается не только политикою, но и нравственностью» (Белинский, 1954, с. 350). Не менш шокуючими були погляди «неістового Віссріона щодо української ідентичності, що базувалася на міфології «козацьких вольностей». Згідно думці одного сучасного російського дослідника М. Кітова щодо Тараса Шевченка, він висловив «мерзенні думки, в яких він виправдовує царя за заслання поета в солдати...», а його розмірковування стосовно України, що просякнуті відвертим імперським духом» (Кітов, 2008, с. 205).

Після смерті Миколи Першого та поразки у Кримській війні серед молоді в Росії все більшого поширення набувають нігілістичні настрої. Тургенєв в романі «Батьки і діти» відображає їх в образі лікаря Базарова. Нігілізм мав і суспільно-політичне втілення в радикальному русі революціонерів-народників, які згодом вдалися до терористичної діяльності. Для нігілістського руху притаманна революційно-радикальна

риторика, яка, втім, була різко нетерпимою до будь-якої іншої думки. Більш того, проголошуючи заклики до політичної свободи, радикальна революційна інтелігенція все більше схиляється до різних форм психологічного, фізіологічного та економічного детермінізму, які заперечують свободу волі людини. Найбільш яскраво це відбилося у творчості «володаря думок» молодого покоління Миколи Чернишевського, примітивні вульгарно-матеріалістичні погляди якого склалися під впливом засновника рефлексології Івана Сеченова.

В своїй знаменитій роботі «Рефлекс головного мозку» Сеченов, проголошуючи фізіологічний матеріалізм основою наукової психології, закликав відкинути «шкідливі побрехеньки (побасенки) про свободу волі». Ці твердження вченого були визнані цензурою як матеріалістичні та такі, що суперечать християнським та юридичним канонам, оскільки заперечують моральну та кримінальну відповідальність особи за її вчинки.

Але тодішня передова, «демократична» громадськість Росії з ентузіазмом сприйняла ці ідеї вульгарного матеріалізму, намагаючись довести, що вчення про не-свободу людської волі ніяк не заперечує ні розуму, ні совісті людини, ні оцінки нею своїх дій. Особливо подібні ідеї відстоював духовний лідер тодішніх російських радикалів Микола Чернишевський. Ще в своїй статті «Антропологічний принцип у філософії» він, вважаючи, що спирається на «незаперечні» досягнення новітньої науки, безапеляційно стверджує: «Те явище, яке ми називаємо волею, є ланкою в ряду явищ і фактів, з'єднаних причинним зв'язком» (Чернишевський, 1987, с. 212). Чернишевський відкидав можливість наявності свободи волі, яка поступається невблаганній логіці наукового детермінізму. Його етика «розумного егоїзму» була спрощеною та догматизованою версією англійського утилітаризму.

І знову, як і у XVII сторіччі, в середині XIX сторіччя український вплив на напрямок розвитку російської філософії стає майже вирішальним: на захист свободи волі в своїх лекціях в Московському університеті виступив виходець з Київської Духовної

академії, уродженець Полтавської губернії Памфіл Юркевич.

На думку П. Юркевича, який свідомо протиставляє свої погляди Чернишевському, головною характеристикою людини є здатність до моральної свободи. Моральна свобода дає людині можливість діяти не лише на догоду своїм природним потягам чи відповідно до певних обставин, а вчиняти наперекір їм, дотримуючись моральних приписів.

Але, нагадаємо, що діяльність філософа проходила в непростих умовах поширення нігілістичних тенденцій в студентських і інтелектуальних колах Росії 50-70-тих років XIX ст. Більша частина тогочасного студентства перебувала під потужним впливом «передової» російської інтелігенції та не сприймала й засуджувала погляди П. Юркевича, якого вважала «київським ретроградом» та обскурантом.

Втім, незважаючи на глузування тодішньої «освіченої публіки», професору Московського університету судилося відіграти величезну роль у становленні російської релігійної філософії так званого «Срібного віку». Його безпосередній учень, нащадок Григорія Сковороди Володимир Соловйов у своїй праці «Про філософські праці П. Д. Юркевича» зазначав, що його погляди суттєво вплинули на формування його власної доктрини. Вплив Юркевича є відчутним і у вченнях Миколи Бердяєва, Миколи Лоського, Семена Франка та багатьох інших російських філософів.

За Соловйовим свобода є основою людського існування. Свободу він розглядає як процесуальну за своєю суттю. В неорганічному світі її не існує. В людському суспільстві вона також формується не одразу. Ми народжуємося лише з можливістю свободи. Її конституювання відбувається поступово і пов'язано з ускладненням структури буття, його здатності до самосвідомості. Соловйов виділяє три ступені (рівні) цього поступального руху або, як він вважає, формування волі: 1) тваринне інстинктивне бажання; 2) бажання, в якому вже позначається психічна детермінація; 3) воля у власному, строгому сенсі слова, що реалізується через акт рішення, властивий лише тим істотам, які мають здатність до абстрактного мислення,

розум. Таким чином, погляди Соловйова на природу свободи людини, заперечуючи «жорсткий детермінізм» гольбахівсько-нігілістичного гатунку, ще не виходить за межі поміркованого компатибілізму, який має чітке релігійне забарвлення

На відміну від нього два інших представники російської релігійної філософії Микола Бердяєв та Лев Шестов в сучасній термінології були б визначені як метафізичні лібертаріанці. У книзі «Філософія свободи» (1911) Н. Бердяєв спробував обґрунтувати первинність свободи, базуючись на категорії «Ungrund», як ніщо співвічне Богові. Ще більш радикальне вчення про свободу розробляє Лев Шестов. Він звинувачує Бердяєва у звичайному ідеалізмі, протиставляючи розумній необхідності сліпу віру в абсолютну свободу Творця, який вимагає від людини неможливого. Свої версії релігійного лібертаріанства стосовно свободи волі розробили й такі видатні російські філософи як Семен Франк та Микола Лоський.

Причому поняття «свободи» розглядається ними як власне «свобода» і «воля», про що йшла мова на початку нашої статті. Російська релігійна філософія, яка починає свій розвиток з Володимира Соловйова, присвятила достатньо уваги розгляду й дихотомії «свобода-воля».

Особливо цікавими є в цьому плані міркування Бориса Вишеславцева, який намагався вирішити її в контексті протиставлення «свободи від» та «свободи для». Російський філософ-емігрант міркував про волю як «свавілля», нижчий рівень свободи, свобода ж як умова творчості за покликанням є вищим виявом людської свободи. Але ці філософські роздуми залишилися поза межами офіційної радянської філософії (тим більше, що Вишеславцев за співробітництво з Власовим в роки Другої світової війни вважався воєнним злочинцем) і на російську радянську ментальність свого впливу не мали.

Поняття «свобода» в більшовицькій Росії спочатку асоціюється з анархістським розгулом та девіантною поведінкою представників «передового» класу, а згодом втрачаючи харизматичність стає одним із ключових концептів «парадної» радянської ідеології («Союз нерушимый республик свободных»).

Польсько-австралійська вчена Анна Вержбицька вважає, що в російській мові другої половини ХХ сторіччя слово «свобода» набуло остаточно офіційно-казенного мовного штампу, а значення слова «воля» поступово звелось до одного – до життя поза в'язницею, поза виправним табором. Вона пише: «Той факт, що російська мова ХХ ст. виробила окремий концепт "волі" як життя поза тюремно-табірною системою, відображає усвідомлене або неусвідомлене сприйняття російським народом життя в тіні гігантського архіпелагу ГУЛАГ» (Wierzbicka, 2006, s.198). Показово, що Вержбицька, порівнюючи російські слова «свобода» і «воля» з англійськими «liberty» та «freedom» і польськими словами «wolność» та «swoboda», вказує на їх індивідуалістичний сенс (незважаючи на офіційно-загальний контекст свободи), в той час як «liberty» та «wolność» пов'язані з суспільно-політичною діяльністю. Втім, у сучасному російському антиліберальному дискурсі все більше поширюється негативістське відношення до самого концепту «свобода». Втім ці тенденції потребують більш ретельного, самостійного аналізу, що лежить за межами завдань нашої статті.

Висновки

Наше дослідження дозволяє стверджувати, що концепт «свобода» в російській літературі, офіційних документах та філософських міркуваннях первісно мав два словесних відображення: «вольность» і «свобода». Причому перше з них фактично домінувало до початку ХІХ сторіччя. Його сенси були пов'язані зі впливами польських політичних принципів та українською православною традицією, яка розповсюджувалася випускниками Києво-Могилянського колегіуму (академії). Ця традиція, всупереч протестанському вченню про «рабство волі», створює православне синергетичне вчення про співвідношення Божественної благодаті та свободи волі. В той же час, слово «вольность» в російському дискурсі поступово витіснялося іншим словом – «свобода», особливо під впливом реакції на події та лозунги французької революції. Але остаточно виключення з соціально-політичного та філософського лексикону відбувається після Листопадового

варшавського повстання 1830 року, яке висунуло гасло «За нашу і вашу вольность» (*Za naszą i waszą wolność*). Російська ідентичність формується на підставі протиставлення польській «вольності» та набуває рис «позитивної» свободи з наявністю схильності до свавілля та владної деспотії. Як своєрідна контраверсія, яка в той же час компенсує і доповнює цю «позитивну» свободу, існує «негативна» воля, яка втім набуває асоціального, індивідуалістичного, а іноді й руйнівного характеру. Подальший розвиток філософських уявлень про свободу в Росії відбувається під впливом двох суперечних тенденцій: нігілістично-детерміністського і релігійно-лібертаріанського. Польська «*wolność*» перетворюється з «позитивної»

свободи як певного шляхетного привілея в «негативну» свободу як ідеал досягнення національної незалежності. Подібні ж метаморфози спіткають і український концепт «свобода-воля», який з домагань козацьких «вольностей» переростає у вимоги досягнення національних прав та самостійності. В радянській офіційній філософії та ідеології «позитивний» концепт «свобода» набуває ритуально-офіційного та раціонально-детерміністського значення («свобода як пізнана необхідність»). Всупереч цьому замість «вольності» з'являється концепт «воля», який є російським аналогом «негативної» свободи. В той же час, ототожнення «свободи» зі «свавіллям» в останні роки є джерелом сучасного російського антиліберального дискурсу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Wierzbicka A. *Semantyka : jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. 536 s.
- Bartmiński Jerzy *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Wolność*. Maciej Abramowicz (red.). T. 4. *Wolność*. Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019. 620 s.
- Каменский А. Б. К вопросу об эволюции смысла концептов «свобода» и «вольность» в русском политическом дискурсе XVIII в. *Труды по руссведению*. 2011. Вып. 3. С. 115–131. Москва : РАН. ИНИОН. Центр руссведения.
- Сэндоу А. [Песков А. М.]. Свобода и воля. URL: <http://polit.ru/article/2009/01/30/svoboda/>
- Лисицын А. Г. Анализ концепта свобода-воля-вольность в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва: МГПУ, 1995. 17 с.
- Федотов Г. П. Россия и свобода. *Судьба и грехи России: избранные статьи*. Москва: ДАРЪ, 2005. 492 с.
- Флоровский Г. Пути русского богословия. Третье издание. С предисл. прот. И. Мейендорфа с указанием имен. Киев: «Путь к истине», 1991. 600 с.
- Могила П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека», проповедь, произнесенная 4 марта 1632 г. *Архив Юго-Западной России*. 1914. Ч. 1, Т. VIII, Вып. 1. С. 386–421.
- Петр Великий: Избранное. Москва: РОССПЭН, 2010. 488 с.
- Екатерина II: Избранное. Москва: РОССПЭН, 2010. 952 с.
- Мохнацкий М. Восстание польской нации в 1830–1831 гг. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. *Издание в трех томах*. Москва: Государ. издат. политич. литер-ры, 1956. Т. 2. С. 59.
- Walicki Andrzej. *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa: Res Publica, 1991. 157 s.
- Федосов И. А. Революционные кружки в России конца 20-х – начала 30-х годов XIX в. *Исторические записки*. № 59. С. 234–248.
- Герцен А. И. Поляки прощают нас! *Собрание сочинений: в 30 т.* Т. 12, Москва: Изд-во АН СССР, 1957. С. 86–89.
- Mickiewicz Adam. *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*. Warszawa: Fundacja Nowoczesna Polska. Retrieved from <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html>
- Кітов М. Г. Руська національна філософія періоду розбудови Великої Русі. *Руська національна філософія в контексті української історії та культури: Монографія*. Київ: ПАРАПАН, 2008. С. 182–268.
- Белинский В. Г. Россия до Петра Великого. *Полное собрание сочинений: В 13 т.* Т. 5. Статьи и рецензии. 1841–1844. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 345–364.
- Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии. *Сочинения: В двух томах*. Москва: Мысль, 1987. С. 146–229.

REFERENCES

- Wierzbicka, A. (2006). *Semantyka : jednostki elementarne i uniwersalne* [Semantics: elementary and universal units]. Lublin : Wydaw Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
- Bartmiński, Jerzy (2019). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Wolność*. Maciej Abramowicz (Ed.). (Vol. 4). Lublin : Wydaw Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kamenskij, A. B. (2011). K voprosu ob jevoljucii smysla konceptov «svoboda» i «vol'nost'» v russkom politicheskom diskurse XVIII v. [On the evolution of the meaning of the concepts "freedom" and "liberty" in the Russian political discourse of the 18th century]. *Trudy po rossievedeniju. (Vol. 3)*. 115–131. Moskva: RAN. INION. Centr rossievedenija [in Russian].
- Sjendou, A. [A.M. Peskov] (2009). Svoboda i volja [Freedom and will]. URL : <http://polit.ru/article/2009/01/30/svoboda/> [in Russian]
- Lisicyn, A. G. (1995). Analiz koncepta svoboda-volja-vol'nost' v russkom jazyke [Analysis of the concept of freedom-will-liberty in the Russian language]. Extended abstract of candidate's thesis. Moskva : MGPU [in Russian].
- Fedotov, G. P. (2005). Rossija i svoboda. Sud'ba i grehi Rossii: izbrannye stat'i [Russia and freedom. The fate and sins of Russia: selected articles]. Moskva : DAR [in Russian].
- Florovskij, G. (1991). Puti russkogo bogoslovija. Tret'e izdanie [Ways of Russian theology. Third edition]. Kiev : "Put' k istine" [in Russian].
- Mogila P. (1914). «Krest Hrista Spasitelja i kozhdogo chelov'ka» ["The Cross of Christ the Savior and the Man of God"], propoved', proiznesennaja 4 marta 1632 g. – a sermon delivered on March 4, 1632. *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. Ch.1, VIII (I)*, 386–421. Kiev [in Russian].
- Petr Velikij: Izbrannoe [Peter the Great: Favorites]. (2010). Moskva : ROSSPJeN [in Russian].
- Ekaterina II: Izbrannoe [Catherine II: Favorites]. (2010). Moskva : ROSSPJeN [in Russian].
- Mohnackij, M. (1956). Vosstanie pol'skoj nacji v 1830–1831 gg. Izbrannye proizvedenija progressivnyh pol'skih myslitelej. Izdanie v treh tomah. Vol. 2, P. 59. Moskva : Gosudar. izdat. politich. liter-ry [in Russian].
- Walicki, Andrzej (1991). Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie wspolczesne [Three patriotisms. Three Traditions of Polish Patriotism and Their Contemporary Significance]. Warszawa : Res Publica.
- Fedosov, I. A. (1957). Revoljucionnye kruzki v Rossii konca 20-h – nachala 30-h godov XIX v. [Revolutionary circles in Russia in the late 20s – early 30s of the XIX century]. *Istoricheskie zapiski, (59)*, 234–248 [in Russian].
- Gercen, A. I. (1957). Poljaki proshhajut nas! Sobranie sochinenij: v 30 t. [Poles forgive us! Collected works: in 30 volumes]. Vol. 12. (pp. 86–890. Moskva : Izd-vo AN SSSR [in Russian].
- Mickiewicz, Adam. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego [Books of the Polish nation and Polish pilgrimage]. Warszawa : Fundacja Nowoczesna Polska. Retrieved from <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html>
- Kitov, M. G. (2008). Rus'ka nacional'na filosofija periodu rozbudovi Velikoi Rusi. Rus'ka nacional'na filosofija v konteksti ukrains'koi istorii ta kul'turi [Russian national philosophy of the period of development of Great Russia. Russian national philosophy in the context of Ukrainian history and culture]. (pp. 182–268). Kyiv : PARAPAN [in Ukrainian].
- Belinskij, V. G. (1954). Rossija do Petra Velikogo. Polnoe sobranie sochinenij: V 13 t. [Russia before Peter the Great. Complete works: In 13 volumes]. Vol. 5. Stat'i i recenzii 1841–1844 – Articles and reviews 1841–1844. Moskva : Izd-vo AN SSSR [in Russian].
- Chernyshevskij, N. G. (1987). Antropologicheskij princip v filosofii. Sochinenija: V dvuh tomah [Anthropological principle in philosophy. Works: In two volumes]. (pp. 146–229). Moskva : Mysl' [in Russian].

Murha Tetiana

Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-3271-3446>, Tanya.kotsybnak@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 24.12.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.01.2021